

Kuzey Afrika’da Arapçanın Yayılmasında Benî Hilâl Kabilelerinin Etkisi

Mahmoud Benras

0000-0002-1731-8387

Giresun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Giresun, Türkiye

orcid.org/05szaq822

mahmoud.benras@giresun.edu.tr

Öz

Bu çalışma, Benî Hilâl kabilelerinin Kuzey Afrika’nın Araplaşma sürecindeki konumunu dilsel yönüyle ele almaktadır. Araştırmanın temel varsayımı, Berberî unsurların Arap kimliğine intikalinin bir cebir yahut siyasî baskı neticesinde değil; tarihî göç hareketleri, siyasî güç dengeleri, kültürel yakınlık, toplumsal temaslar ve ortak hayat alanlarının tabîî neticeleri olarak vuku bulduğudur. Bu bağlamda, Benî Hilâl göçü, bölgenin lisanî ve kültürel yapısında mühim bir dönüşümün başlangıcı olmuştur. Özellikle 5./11. yüzyılda Fatımîlerin teşvikiyle gerçekleşen bu göç, Arapçanın yalnızca dini aktarmada kullanılan bir lisan olmaktan öte, gündelik iletişim dili olarak da benimsenmesini sağlamıştır. Benî Hilâl kabilelerinin kırsal ve iç bölgelere yerleşmeleri, Berberî halk ile doğrudan temas kurmalarına ve bu vesileyle yoğun bir dil ve kültür aktarımına zemin hazırlamıştır. Bu durum, yalnızca demografik bir hareket olarak değil, bölgenin lisanî dokusunu derinden etkileyen bir içtimai dönüşüm olarak değerlendirilebilir. Araştırmada tarihî-tahlilî yöntem benimsenmiş, Arap-İslâm tarih kaynaklarına müracaat edilerek Benî Hilâl öncesi ve sonrası Araplaşma süreci mukayeseli biçimde incelenmiştir. Elde edilen veriler, bu kabilelerin daha önce Arap nüfuzunun sınırlı olduğu bölgelere yerleşerek kalıcı bir hâkimiyet kurduklarını ve yerel Berberî halk ile dilsel-kültürel bir etkileşim tesis ettiklerini ortaya koymuştur. Göçebe hayat tarzının her iki toplulukta da mevcut olması bu etkileşimi kolaylaştırmış; evlilik bağları, ticarî ilişkiler, ortak yaşam pratikleri ve İslâm inancı etrafında şekillenen müşterek kimlik algısı Arapçanın yayılmasını desteklemiştir. Öte yandan Benî Hilâl’in kullandığı lehçelerin halk arasında kullanımının yaygınlaşması, sözlü kültürde ve edebî gelenekte iz bırakmış; böylece günümüz Kuzey Afrika Arapçasının esasları teşekkül etmiştir. Sonuç olarak bu çalışma, Benî Hilâl göçünün Kuzey Afrika’nın Araplaşmasında belirleyici bir rol oynadığını ve bölgenin dilsel kimliğini Arap-İslâm medeniyetine dâhil eden temel bir unsur olduğunu göstermeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili; İslam Medeniyeti; Kuzey Afrika; Berberîler; Benî Hilâl; Araplaşma

Öne Çıkanlar

- Benî Hilâl kabileleri Kuzey Afrika'nın Araplaşmasında en önemli faktördür.
- Dil açısından Kuzey Afrika'nın tarihi, Benî Hilâl öncesi ve Benî Hilâl sonrası olarak ikiye ayrılabilir.
- Benî Hilâl kabilelerinin Kuzey Afrika'ya göçü, İslâm dininin bölgeye gelmesi ve yerel halkın İslâm'ı Kabul ettikten sonra dil ve kültür değişimi açısından en önemli hadisedir.
- Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'daki etkisi yalnızca dille sınırlı kalmamış, kültür, sanat, edebiyat alanlarına da yayılmıştır.

Atıf Bilgisi

Benras, Mahmoud. "Kuzey Afrika'da Arapçanın Yayılmasında Benî Hilâl Kabilelerinin Etkisi". *Eskiye*ni 58 (Eylül 2025), 1293-1316. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674624>

Makale Bilgileri

<i>Geliş Tarihi</i>	12 Nisan 2025
<i>Kabul Tarihi</i>	29 Eylül 2025
<i>Yayın Tarihi</i>	30 Eylül 2025
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	-
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

The Influence of the Banū Hilāl Tribes on the Spread of Arabic in North Africa

Mahmoud Benras

0000-0002-1731-8387

Giresun University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, Giresun, Türkiye

orcid.org/05szaq822

mahmoud.benras@giresun.edu.tr

Abstract

The present study investigates the role of the Banū Hilāl tribes in the Arabization of North Africa, with particular emphasis on the linguistic dimension of this historical process. The hypothesis underpinning this study is that the integration of Berber populations into an Arab identity was not a consequence of coercion or forced assimilation. Rather, it was the result of a confluence of factors, including migration patterns, political shifts, cultural affinity, social interaction, and shared living environments. In this context, the migration of the Banū Hilāl marked the onset of a substantial transformation in the linguistic and cultural structure of the region. The migration of the Banū Hilāl to North Africa during the 5th/11th century, encouraged by the Fatimid regime, played a decisive role in accelerating the spread of Arabic. Their presence contributed to the adoption of Arabic not only as the language of religion but also as a common medium of daily communication. In contrast to earlier Arab settlements which were predominantly urban in nature, the Banū Hilāl established themselves primarily in rural and inland regions, thereby facilitating more sustained and intimate interaction with Berber-speaking communities. This movement was not merely demographic in nature; it represented a broader transformation that reshaped the region's linguistic and cultural structures. Drawing on classical Arabic and Islamic historical sources, this study employs a historical-analytical approach to compare levels of Arabization before and after the arrival of the Banū Hilāl. The research findings indicate that the tribes played a pivotal role in the dissemination of Arabic in regions that had previously experienced minimal Arab influence. The process was facilitated by shared nomadic practices between the Banū Hilāl and the Berbers. Furthermore the processes of intermarriage, trade, and religious unity within Islam fostered a conducive environment for linguistic exchange. The dialects introduced by the Banū Hilāl exerted a profoundly influence on local vernaculars, oral traditions, and popular culture, thereby laying the foundations for contemporary Maghrebi Arabic. In conclusion, the present study aims to demonstrate that the migration of the Banū Hilāl played a decisive role in the Arabization of North Africa and was a fundamental factor in incorporating the region's linguistic identity into Arab-Islamic civilisation.

Keywords

Arabic Language; Islamic Civilization; North Africa; Berbers; Banū Hilāl; Arabization

Highlights

- Banū Hilāl tribes are considered the most significant factor in the Arabization of North Africa.
- North Africa's linguistic history is traditionally divided into two distinct periods: the pre-Banū Hilāl and the post-Banū Hilāl.
- The migration of the Benī Hilāl tribes to North Africa was the most important event in terms of lingualistic and cultural change following the advent of Islam and the conversion of the indigenous population to Islam.
- The influence of Banū Hilāl in North Africa was not confined to language, it also encompassed the realms of art, literature and culture.

Citation

Benras, Mahmoud. "The Influence of the Banū Hilāl Tribes on the Spread of Arabic in North Africa". *Eskiye* 58 (September 2025), 1293-1316.

<https://doi.org/10.37697/eskiye.1674624>

Article Information

<i>Date of submission</i>	12 April 2025
<i>Date of acceptance</i>	29 September 2025
<i>Date of publication</i>	30 September 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

İslâm medeniyetinin Kuzey Afrika'ya taşınması 1./7. yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. Önce Mısır, daha sonra Trablusgarp ve Tunus toprakları Müslüman Arap hâkimiyetine girmiştir. Arapların bahsi geçen bölgelerde fetihlerle hâkimiyet kurmalarının ardından gerçekleşen İslâmlaşma, coğrafyanın demografisinin Araplar lehine dönüşümünü sağlamıştır. Zaman içerisinde kendilerine daha yakın olmasına rağmen İspanya'nın fethine de katılan Berberîlerin Araplar karşısında geri planda kalmasının bir benzeri Kuzey Afrika'da da devam etmiştir.¹

Hz. Osman döneminde fetihler, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh komutasında Kuzey Afrika bölgesine yönelmiştir. Abdullah b. Sa'd'ın Bizanslılara karşı Subeytula Savaşı'nı 27/647 yılında kazanması,² Müslüman Arapların bölgeye girişlerinin başlangıcı sayılmaktadır. İslâm orduları, 21/642 yılında Mısır'ı fethettikten sonra Kuzeybatı Afrika'ya yönelmişlerdir. Bu bağlamda Trablusgarp ve akabinde Cezayir'in Müslümanlar tarafından fethi 86-94/706-713 yılları arasına rastlamaktadır.³

Müslümanların hâkimiyetinden önce Bizanslılar tarafından yönetilmekte olan bu topraklardaki yerel Berberî halk İslâm'dan önce Hristiyanlıkla tanışmıştı. Hristiyanlar, İslâm fetihleri öncesinde sömürgeci bir anlayışı ön plana çıkardıkları ve planlı bir iskân hareketi uygulayamadıklarından bölgeden çıkarılmaları çok da zor olmamıştır. Fetihle birlikte Müslüman Araplar, Kuzey Afrika'ya yerleşmeye başlamış, yerli halk Berberîler zaman içerisinde Araplaşmışlardır. Kuzey Afrika'nın İslâmlaşması sürecinde Bizanslılar, hâkim oldukları şehirlerde büyük bir yıkım yapmışlardır. Bu yüzden bölge, gücünü ve önemini kaybetmeye başlamıştır. Müslümanların Kuzey Afrika'yı fethi deniz üzerinden başladıysa da bu yöntem başarılı olmamıştır. Bunun üzerine Müslüman Araplar daha çok karadan yapılan fetih hareketleri ile bölgeye yerleşmişlerdir.⁴

Kuzey Afrika'ya yerleşen ilk Müslüman Arapların önemli bir kısmının Ehl-i beyt'ten olduğu ileri sürülmektedir. Bunun sebebi Emevîlerin kuruluş dönemlerinden itibaren Hz. Ali oğullarının takibe uğramış olmasıdır. Ehl-i Beyt'in bir kısmı gözden uzak alanlara çekilirken diğer bir kısmı daha güneye ve Kuzey Afrika'ya doğru kendilerine uygun ortam arayışına girmişlerdir. Hz. Ali oğulları, Emevîler döneminde çok ön plana çıkamamışlar, sadece dâ'îler vasıtasıyla tebliğ faaliyetini ve varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Hz. Ali oğulları gibi onlardan sonra doğudan gelen diğer Arap kabileleri bu topraklara yerleşmiş olsalar da Emevîlerin uyguladığı mevâlî politikası yüzünden bölgeye hâkim olamamışlardır.⁵ Kuzey Afrika'ya ilk yerleşen Ehl-i beyt taraftarlarının daha sonra Şîî dâîlerin propagandasıyla Kuzey Afrika'da devletleşen

¹ Ebü'l-Kâsım Sa'dullâh, *Târihu'l-Cezâ'iri's-Sekâfi* (Cezayir: Dâru'l-Basâ'ir, 2007), 10/64; Feyza Muhammed Salih Emin Siccîni, *Gazvu Benî Hilâl ve Benî Süleym li'l-Mağrib* (Kahire: Kilopatira li't-Tibâ'a, 2007), 15.

² Adnan Adıgüzel, "Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler", *Şarkiyat* 11/3 (2019), 1186.

³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtde' ve'l-haber fi'eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarâhüm min-zevi's-sultânîl-ekber*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 2/574.

⁴ Sa'dullâh, *Târihu'l-Cezâ'iri's-Sekâfi*, 6/317; Ebü'l-Kâsım Sa'dullâh, *Muhâdarât fi târihi'l-Cezâ'iri'l-Hadis* (Cezâyir: eş-Şeriketü'l-Vataniyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1990), 85.

⁵ İbn Haldûn, *Târihu İbn Haldûn*, 4/5; İbn İzârî el-Merrâküşi, *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. G.S. Colin-É. Lévi-Provençal (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), 2/82; Mübarek el-Mîlî, *Târihu'l-Cezâ'ir fi'l-kadîm ve'l-hadis* (Cezâyir: el-Mu'essesetü'l-Vataniyye li'l-Kitâb, 1986), 2/101.

Fâtımîlerle alakası yoktur.⁶ Ne var ki yerli kabileler hâkimiyet hevesi ile bazı ayrışmalara gitmişlerdir. Bu bağlamda Fâtımîler bölgeye girerken yerli bir Berberî kabile olan Sanhâcîler tarafından desteklenmişlerdir. Fâtımîler bölgeye hâkim olunca bu kabileyi, dolayısıyla Berberîleri de kendilerine bağlı kalmak şartıyla yönetime ortak yapmışlardır. Fâtımîlerin esas yerleşim yerleri olan Kuzey Afrika'dan Mısır'a taşınmalarından bir süre sonra el-Muiz b. Bâdîs es-Sanhâcî, Fâtımî Devleti ile olan bağlantısını kesmiştir.⁷ Bu tarihten sonra Sanhâcîler (405-547/1015-1152), Bağdat'ta bulunan Abbâsî Devleti'ne bağlılıklarını bildirerek Kuzey Afrika'nın batı kısımlarını yönetmeye başlamışlardır. Bu dönem Kuzey Afrika'nın batısı için parlak dönem olarak kabul edilmektedir.⁸ Sanhâcîlerin Fâtımîlerle ilgisini kesmesi Fâtımîler tarafından hoş karşılanmamış, bölgeye bedevi karakterli, başta Benî Hilâl olmak üzere, farklı kabileler yönlendirilmiştir. Bu kabileler, bedevi karakterleri sebebiyle bölgede birçok yıkım yapmalarına rağmen zaman içerisinde yerli halk tarafından kabul edilerek bölgede kendilerine yer bulmuşlardır.⁹ Benî Hilâl kabilelerinin Kuzey Afrika'ya yerleşip yurt edinmeleri karşısında Berberîler bir varlık gösterememişlerdir. Benî Hilâl kabileleri, Kuzey Afrika topraklarının tarıma elverişli olması sebebiyle her ne kadar müstakil bir devlet kuramaları da arazileri daha da imar ederek coğrafyaya tamamen hâkim olmayı amaçlamışlardır. Benî Hilâl, 6./12. yüzyıldan itibaren Kuzey Afrika'da önemli bir güç haline gelmiş, ancak Berberîlerle de birlikte olmalarına rağmen bir devlet kuramamışlardır. Bir devlet kuramamalarına rağmen Kuzey Afrika'nın her köşesinde etkin olarak varlıklarını sağlayabilmelerinin sebeplerinden birisi merkezi idarecilerle evlilik yoluyla akrabalık bağları kurmalarıdır. Diğer sebep ise iç ve dış tehditlere karşı bedeviliğin verdiği cesaret sebebiyle sürekli olarak yerel ya da bölgesel devletler tarafından desteklenmeleri ve kendilerine verilen iktalarla mülk edinmeleridir.¹⁰

Araplar, 512/1119 yılından itibaren İbn Tûmert tarafından Kuzey Afrika'da Muvahhidler Devleti kurulduktan sonra bu devlete bağlanmışlardır. Muvahhidler Devleti kurulunca Sa'âlibe kabilesine gösterdikleri yakınlıktan dolayı bazı ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Bu dönem Kuzey Afrika için istikrarlı bir dönem sayılmaktadır.¹¹ Kuzey Afrika aynı zamanda Araplar tarafından göç merkezi kabul edilerek yoğun Arap iskânına uğramıştır. Hatta Arap unsuru bu zaman diliminde Kuzey Afrika'da Berberî unsura baskın hale gelmiştir.¹² Muvahhidler Devleti'nin (524- 667 /1130-1269) yıkılışı ile; Fas'ta Merinîler (592-869/1196-1465), Tilimsân'da Abdülvâdîler (Zeyyânîler) (632-957/1235-1550) ve Tunus'ta Hafsîler (625-982/1228-1574) kurulmuştur. Bu devletlerden sonra gelişen süreç içerisinde Osmanlı Devleti bölgeye hâkim olmuştur.¹³

⁶ Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 2/169.

⁷ Mahmoud Benras, *Teşîsü'n-nakdî fî bilâdî'l-Mağrib* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 11.

⁸ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 3/298.

⁹ Cumhur Ersin Adigüzel, "Zîrîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2013), 460-463.

¹⁰ Georges Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle* (Constantine: D. Braham, 1913), 338; Abdullah Erdem Taş - Yusuf Sansarkan, "Zîrîlerin Fâtımî Hilafetini Terkedip Abbâsî Hilafetini Tanımaları Sürecinde Şii-Sünnî Mücadelesi", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (Aralık 2019), 564-565.

¹¹ Adnan Adigüzel, "Muvahhidler Hareketinin Doğuşu", *EKEV Akademi Dergisi* 16/51 (2012), 115-132.

¹² Adnan Adigüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Kuruluş Dönemi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 50,241; İlyas Uçar, "Bir Berberî Hanedanlık: Muvahhidler (1147-1229)", *Kalemname* 4/7 (2019), 49-64.

¹³ Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 2/131, 157, 253, 279, 299, 417, 437.

1. Kuzey Afrika'nın Benî Hilâl Göçü Öncesi Genel Durumu

1.1. Kuzey Afrika'da Dil ve Kültür

Kuzey Afrika demografik olarak incelendiğinde; MÖ 6. yüzyıldan itibaren çeşitli ırk ve toplulukların idaresi altında olduğundan bölgede homojen bir ırk yapısından bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte buraya yerleşen Berberîler, Fenikeliler, Romalılar, Vandallar, Araplar ve Türk unsurlarından bahsetmek mümkündür.¹⁴

Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Kuzey Afrika'da önemli bir mevcuda sahip olan Berberîler ve Araplardan bahsetmek gerekmektedir. İslâm'ın yerleşmesine kadar sürekli çekişme içerisinde olan yerli gruplar ancak İslâm'dan sonra etle tırnak gibi birleşmişler, evlilikler yoluyla güçlü akrabalık bağları tesis etmişler ve İslâm üst kimliği altında barış içerisinde yaşamışlardır.¹⁵ Bu durum Osmanlı'nın bölgeye hâkim olmasıyla pekişerek devam etmiştir.¹⁶

Kuzey Afrika, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce bölgede Berberî dili başta olmak üzere İspanyolca, İtalyanca, Portekizce ve diğer Avrupa dilleri konuşulmaktaydı. Ayrıca Frenkçe diye anılan kırma bir dil ve bazı lehçelerin varlığına şahit olunmaktaydı. Arapça da İslâm fetihlerinden hemen önce Kuzey Afrika'ya yerleşen Kuzey Arapları (Kahtânîler) vasıtasıyla bu topraklarda konuşulur olmuştur. Fetihten sonra Kur'an dili ve bağlı bulundukları siyasî sistemin ana dili olması sebebiyle Arapça yaygınlaşmaya başlamıştır.¹⁷ O dönemlerde yerli halk, hem inandıkları dinin kutsal kitabının dili olması hem de Müslüman coğrafyada dini kitapların çoğunun Arapça yazılması nedeniyle Arapçaya yoğun ilgi duymuşlardır.¹⁸ Sonuçta birlikte yaşama tecrübesinin bir gereği olarak Kuzey Afrika'da yaşayan gayrimüslim gruplar da Arapça öğrenip konuşmaya başlamışlardır.¹⁹

Osmanlıların Kuzey Afrika'ya gelmeleri ile Türkçe de bu topraklarda kullanılmaya başlamıştır. Osmanlılar döneminde bölgede yönetici tabakasının birbirleriyle iletişimlerinde, İstanbul ile yazışmalarında ve askerlerin kendi aralarında kullandıkları dil Türkçe idi. Türkçe, sadece resmi yazışmalarda değil ticari alanda da yerel halk tarafından öğrenilerek günlük hayatta kullanılmaya başlanmıştı. Kuloğulları'nın yönetimde olması nedeniyle Türkçe halk arasında ana dil olan Arapça ile birlikte ikinci dil olarak kullanılmaya başlanmıştı. Kuzey Afrika'da bulunan yerli halkın ana dili Arapça ve Berberîce olmasına rağmen yönetim kadrosu ile aralarındaki iletişim nedeniyle Türkçe de konuşma dili haline gelmişti.²⁰ Ayrıca yerli halk Arapça yanında Berberîce'nin değişik lehçelerini de kullanmışlardır.²¹

1.2. Benî Hilâl Öncesi Kuzey Afrika'da Arapça ve Araplaşma

Hız. Ömer döneminde İslâm'ın Sâsânî, Şam ve Mısır topraklarına hâkim olması iki-üç sene kadar bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Mağrib (Kuzey Afrika) bölgesine İslâm'ı taşıyıcıları

¹⁴ Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 1/61.

¹⁵ İsmail Hakkı Atçeken, "Berberîler ve Hicrî I. Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü", *İSTEM* 2 (2003), 81-93.

¹⁶ Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 2/24.

¹⁷ Osmân Sa'dî, *el-Berberu'l-'emâzîğ 'arabun 'ârîbe, ve 'urûbetu's-şemâli'l-ifrîqî 'abra't-târih* (Cezayir: Dâru'l-Umme, 2018), 49-88.

¹⁸ Ali Yılmaz - Mahmoud Benras, "İbâzî/Rüstemî Devleti'nde Arapçanın Din Dili Olarak Öne Çıkması", *Baberti* 17 (2023), 24-49.

¹⁹ Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 2/24, 208.

²⁰ Fatma Ş. Günay, "Cezayir Arapçasına Osmanlıdan Geçen Türkçe Kelimeler ve Osmanlı Dönemi Cezayir'inde Günlük Hayat", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/17 (2018), 21.

²¹ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-Sekâfi*, 1/94.

ise yetmiş senelik bir sürece yayılmıştır. Bu fetihler bazı nüfus hareketlerine sebep olmuş fethedilen yerlerde iskân tam olarak sağlanamamıştır. Bu yüzden Benî Hilâl'den önce Arap unsurunun bulunduğu bölgeleri tam olarak tespit etmek zordur. Kaldı ki Arap fatihler bölgeye çok kalabalık gelmeyip evlilik sebebiyle farklı bölgelere dağılmışlardır.²²

Müslüman fatihlerin bölgede uyguladıkları politikalarından dolayı bazı tespitler yapılabilir. Müslüman Arap fatihler gittikleri yerlerde yeni şehir inşasına girişmişlerdir. Bu şehirlerin ilk örnekleri; Kayrevân²³ ve daha sonra İbâdîler tarafından kurulan Tâhert şehirleridir.²⁴ Bu yeni şehir politikasından dolayı sayıları az olsa bile bazı Arap kabileleri göç hareketliliği başlatmıştır. Bu şehirlere yerleşen fatihler “Belediyyûn”, sonradan gelen Araplar ise “Şâmiyyûn” lakabı ile anılmışlardır. Bu göç ve isimlendirme sürecinin bir benzerini Endülüs'te de görülmektedir. Burada dikkat çeken Yemenli Araplar olup sonradan gelenler ise Kaysî (Kays Kabilesi mensubu) Araplardır. Bu iki grup arasında daha sonraları Endülüs'te yaşanacak olan hâkimiyet mücadelesi ilk olarak Kuzey Afrika'da yaşanmış, bu mücadelelerden Berberîler de etkilenerek çatışmanın tarafı olmuşlardır.²⁵ İbn Haldûn'a göre bu çatışmalar sebebiyle rahatsız olan bazı Arap kabileleri Endülüs'e, bazıları ise doğu bölgelerine gitmişlerdir. İbn Haldûn, Arapların Berka bölgesine yerleşiminin Benî Hilâl'den önce başladığını iddia etmiştir.²⁶ Merrâküşî'ye göre Benî Hilâl'den önce Cerîd bölgesinde Berberîlerle birlikte Rumlar ve Araplar mevcut idi.²⁷ Diğer bir kaynağa göre Trablus, Sirte ve Gabes bölgelerinde fetih hareketlerinden bu yana Temîm kabilesi ve Benî Muhârib b. Fihri kabilesinden topluluklar yaşamaya başlamışlardır. Bu bölgeler Mısır'ın batısında yakın yerleşim yerleridir. Bu Arap kabile mensupları başlarında bir emir ile Kayrevân valisine bağlı olarak yaşamışlardır. Bu kabileler yerli Berberiler'e göre daha maharetli olduklarından Berberiler de kendilerinden istifade etmek için bu kabilelerle iyi geçinmeye çalışmışlardır. Târik b. Ziyâd, Endülüs'e ilk ayak bastığı 92/711 yılında komutasında bulunan ve kâhir ekseriyeti Berberîlerden müteşekkil olan yedi bin kişilik ordusunun ancak üç yüzünün Arap askeri olduğu bildirilmektedir. Bu vesileyle Kuzey Afrika'da Benî Hilâl'den önce Arap unsurların az olduğu kanaatine ulaşılabilir.²⁸

Kuzey Afrika'nın fetih süreci 21/642 yılında 'Amr b. 'Âs tarafından başlamıştır. Mûsâ b. Nusayr tarafından devam ettirilen İslâm fetihleri 92/711 yılında Endülüs'e kadar ulaşmıştır. Fethedilen yerlerin kalıcı olarak İslâmlaşması için askerler arasında bulunan kişiler ve akrabaları bu topraklarda iskân edilerek İslâm'ın çağrısını kalıcı hale getirmeye çalışmışlardır. Ebû'l-'Arab'ın aktarımına göre Hassân b. Nu'mân ile beraber gelen İslâm ordularının sayısı çok fazladır.²⁹ Diğer bir kaynağa göre Abbâsîlerin Mısır

²² İzzüddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1998), 8/201; Abdülvâhid b. Ali el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fi Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib min ledün Fethi'l-Endelüs 'ila ahiri 'asri'l-Muvahhidîn*, thk. Selahaddin Hevârî (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 2006), 165; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 4/380.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/17, 62.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/70.

²⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 1/134; Sâlim b. Abdullâh Halef, *Nüzumu hükmi'l-Umeviyyîn ve rusûmuhum fi'l-Endelüs* (Medine: 'İmâdetü'l-bahsi'l-'İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1997), 207.

²⁶ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 6/6.

²⁷ Merrâküşî, *el-'İstibâr fi 'acâ'ibi'l-emsâr* (Bağdat: Dâru's-Şu'ûni's-Sekâfiyye, 1986), 166.

²⁸ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1983), 180.

²⁹ Ebû'l-'Arab, *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts.), 19.

ve Kuzey Afrika valisi Yezîd b. Hâtîm el-Mühellebî ile beraber gelen Arap mücahidin sayısı altmış bindir. 'Amr b. 'Âs, 'Ukbe b. Nâfi', Züheyr b. Kays el-Belevî, Hassân b. Nu'mân ve Mûsâ b. Nusayr başta olmak üzere onlarla beraber gelen nüfusun oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu toprakların Arap yarımadasına göre iklim, tarım ve ticaret açısından daha avantajlı olması sebebiyle ordu neferi olarak bu topraklara gelen askerlerin çoğu fethedilen yerlere yerleşmişlerdir. Öte yandan İslâm'ı yayma konusundaki başarı elbette yurt edinmede etkili olmuştur. Araplar daha çok Berka, Trablus ve Zevîle gibi bölgelere yerleşmişlerdir. Ukbe b. Nâfi'tarafından kurulan Kayrevân gibi meşhur yerleşim yerleri Müslüman Araplar tarafından kurulup kısa sürede Kuzey Afrika'nın en gözde şehirleri arasında yer almıştır.³⁰

Benî Hilâl'den önce bu topraklara yerleşen Arap kabileleri: Kelb, Muzeyne, Cüheyne, Tenûh, Tucîb, Kays, Temîm kabileleriyle birlikte Kureyş kabilesinden Fihri oğulları olarak sayılabilir. Bu kabileler, her ne kadar şekli olarak Emevîlere bağlı olsa bile gerçekte liderleri tarafından sevk ve idare edilmişlerdir. Şu kadar var ki İslâm'ın cihat ruhu ortak olsa bile anılan kabileler beraberinde Arap kabile mücadelesi ruhunu da Kuzey Afrika'ya getirmişlerdir.³¹ Bu süreçte;

a) Bu kabilelerin gelişleri coğrafyanın kültür ve örfündeki değişimin başlangıç safhasıdır. Yöneticilerin Arap-Emevî olmaları sebebiyle bölge hâkim unsura göre şekillenmiş, kültür ve dil Araplaşmıştır. Ancak yerli halk ilim ve din dili dışında kendi aralarında konuşma dili olarak Berberîce'yi kullanmışlardır.³²

b) Bu kabileler, doğu bölgelerinde Hz. Osman'dan sonra başlayıp topluma hâkim olan görüş farklılıkları yani değişik mezhep görüşlerini de beraberinde bu topraklara getirmişlerdir. Bu süreçte birlikte toplumda değişik fikirler tartışılmaya başlanmış, böylece toplum kültürel alanda bilinçlenmeye başlamışlardır. Örneğin; Hâricilik, Mu'tezile, Şî'a ve İbâdîlik toplumun değişik katmanlarında taraftar bulmuştur. Bu tartışmalar aktif bir şekilde 5./11. asra kadar devam etmiştir. Bu asırdan sonra Kuzey Afrika'da amelde Mâlikîlik, itikâdî konularda Eş'arîlik yaygınlaşmıştır.³³

c) Kuzey Afrika'daki bu fikri ve düşünsel tartışmalar uzun vadede bölgeye farklı bir kimlik vererek doğu İslâm coğrafyasına göre daha sivil ve daha açık toplum anlayışının oluşmasına sebep olmuştur. Doğru toplumlarında olduğu gibi devletin resmî kurumları yerel unsurlara karşı tavır almamış dolayısıyla ötekilere baskı uygulamamıştır. Nitekim bu bölge şekli olarak halifeye bağlı olsalar bile aralarındaki mesafenin uzaklığından dolayı farklı inanç ve düşüncede olanlar takibe tabi tutulmamıştır. Buraya gelen Arap kabileleri sadece bir düşüncüyü dayatsalardı hürriyetlerine düşkün Berberî toplumunda taban bulma imkânı bulamazlardı. Diğer yandan İslâm öncesi bu topraklara hükmeden yabancı devletler de sadece idareyi ele almışlar, toplumun inanç ve örfü konusunda Berberîlerin tutuculuğunu bildiklerinden onları değiştirmeyi gündeme getirmemişlerdir.³⁴

³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beirut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/153; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/37.

³¹ Ebü'l-'Arab, *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye*, 14; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 2/252; Mîlî, *Târîhu'l-Cezâir*, 2/201.

³² Abdürrezzak el-'Ammârî el-Kuveydî - Hüsnî Mustafa Şu'ayb, "el-Hicrâtü 'ile'l-mağribi'l-İslâmî ve 'Alâkâtuhâ bi tekevuni'l-Mezâhib fi'l-'Asri'l-Vasî", *Mecelletü'l-'Ulûmî'l-'İnsâniyye ve't-Tatbîkiyye* 15 (2023), 185.

³³ Ahmet Selim Harputlu, *Mağrib Eş'arîliği (Teşekkül Süreci)* (Ankara: İlahiyat, 2024), 55,68,77.

³⁴ Mîlî, *Târîhu'l-Cezair*, 2/43; Kuveydî - Şu'ayb, "el-Hicrât", 185.

d) Bu göçlerin sonuçlarından birisi de bölge halkının İslâm'ı kendi hür iradeleriyle isteyerek kabul etmiş olması ve zaman zaman dış güçlerin baskısı ve tezviratı ile dinlerinden dönmeyerek İslâm dininde sabit kalmış olmalarıdır. Birtakım iddiaların aksine Kuzey Afrika'ya gelen bu göç hareketlerinde Şî'î unsur başrol oynayamamış, ana akım İslâm olan Sünnî anlayış her zaman Kuzey Afrika'da etkin olmuştur. Özellikle Endülü's başta olmak üzere Avrupa kıtasında Sünnî İslâm'ın yerleşmesi, doğu ile Avrupa arasında etkin taşıyıcı bir unsurdur.³⁵

Kuzey Afrika'nın İslâmlaşmasında Benî Hilâl kabilelerine kadar kültürel ve siyasal alanlardaki etkileşim neticesinde burada kurulan devletler istikrarlı olmamışlardır. Onlar beraberlerinde getirdikleri kabile taassubunu ön plana çıkardıklarından bu coğrafyada kurulan devletler iktidarların sık sık değişmesine sebep olmuştur: Rüstemîler (160-296/777-909), İdrisîler (172-374/789-985), Ağlebîler (184-296/800-909), Fâtımîler (296-566/909-1171), Senhâcîler (405-547/1015-1152), Murâbitlar (448-541/1056-1147) Muvahhidler (524- 667 /1130-1269)³⁶ bu bağlamda sayılabilir. Bu göç hareketleri birçok şehrin kurulmasına dolayısıyla şehirleşmeye, şehirleşme ise medeniyetin tesisine imkân tanımıştır. Arap göçlerinin bölgenin ekonomik olarak kalkınmasındaki etkilerine gelince; Doğudan gelen Beytül-hikme kültürü ve Endülü'sün çeşitli uygulamaları bu bölgeyi ekonomik olarak da geliştirmiştir.³⁷

Kuzey Afrika'da Araplar, önemli şehirler kurarak coğrafyanın Araplaşmasında etkili olmuşlardır. Bu şehirlerin ilki Tunus'ta kurulan Kayrevân, diğeri ise Mağrib'de kurulan Fas şehridir.³⁸ Kayrevân şehri Müslüman komutanlarından 'Ukbe b. Nâfi' tarafından kurulmuştur.³⁹ Fas şehri ise Emevîlerin politikasından kaçarak Kuzey Afrika'ya yerleşen Seyyid İdrîs b. Abdullah b. Hasan tarafından inşa edilmiştir.⁴⁰ Bu şehirlerin stratejik olarak bazı özellikleri vardır. Kayrevân Kuzey Afrika'nın merkezi bölgesinin doğu girişinde, Fas ise Endülü's'e en yakın ulaşımın sağlandığı batıdaki şehirdir. Kayrevân, Tunus ve Cezayir'in İslâmlaşmasında baş rol oynarken Fas uzak Mağrib bölgesinin İslâmlaşması ve Araplaşmasında etkili olmuştur. Ayrıca bu şehirlerin bölgenin hem ekonomik ve siyasal hem de kültürel hayatına tesir eden etkileri olmuştur.

1.3. Benî Hilâl'in Kökeni ve Göç Serüveni

Kuzey Afrika'da Arapçanın toplumun bütün katmanlarında kullanılmasına vesile olan asli unsur, Karmâtî-Fatımî mücadelesi sonrası doğudaki sınırı garanti altına almak için savaşçı özelliğiyle bilinen Benî Hilâl kabilesinin bölgeye göç ettirilmesidir. Benî Hilâl kabilesinin nesebi, Hilâl b. 'Âmir b. Bekir b. Hevâzin b. Kays b. Aylân b. Mudar silsilesini takip etmektedir.⁴¹

³⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 3/156.

³⁶ Adnan Adıgüzel, "Muvahhidler Devleti'nin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi (İdris B. Yakup Me'mun Dönemi)", *EKEV Akademi Dergisi* 55 (2013), 2.

³⁷ Mîlî, *Târîhu'l-Cezair*, 2/6.

³⁸ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/82; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, thk. Hüseyin Münis (Kahire: Dâiretü'l-Me'ârif, 1985) 1/226.

³⁹ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 1/544; Abdülvahid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fi Telhisi 'Ahbârî'l-Mağrib min ledün fethi'l-Endelüs 'ilâ 'âhiri 'Asri'l-Muvahhidîn*, thk. Selahuddîn Hevârî (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2006), 255.

⁴⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/82; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, 1/226.

⁴¹ İbn Hazm, *Cemheretü' ensâbi'l-'Arab*, 73; Hakan Temir, *Arap Yarımadası'nda Kabile Hayatı (ortaya çıkışından Hz. Peygamber hayatına kadar)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 389.

Benî Kirfa, Esbec, Düreyd, Zuğbe,⁴² Benî Kurrâ, Riyâh ve bazen ayrı düşseler bile Benî Süleym kabileleri hem Benî Hilâl'in alt kolları hem de Arap kabile kardeşliği geleneği gereği anlaşmalı kabileleridir.⁴³ Bu anlaşmalı kabilelerden Benî Süleym, diğer kabilelere göre daha nüfuzlu olmasına rağmen Benî Hilâl Kabilesi ile rekabet edebilecek kadar güçlü olmadığı için ikinci planda kalmıştır.⁴⁴ Benî Hilâl kabilelerinin hepsinin bağlandığı uzak ataları Adnân'dır. Arap Yarımadası'nda tarih boyunca kendilerini merkezde sayan Kahtânîler, Adnânîler ile tarihsel süreçte sürekli çekişme halinde bulunmuşlardır. Benî Hilâl, Kureys Kabilesi'nden Hz. Muhammed risaletle görevlendirilinceye kadar Cahiliye döneminde isminden sürekli söz ettiren bir kabile olmuştur.⁴⁵

Bölgede Riyâh, Esbec ve Zuğbe gibi bilinen ana kollar yanında daha birçok küçük Arap kabileleri mevcuttur. Bedevi özellikleri ile ön plana çıkan Benî Hilâl kabilesi Cahiliye döneminde meydana gelen Ficâr Savaşlarına katıldığı gibi Medine Dönemi'nde meydana gelen Bi'ri Ma'ûne ve Huneyn savaşlarında da Müslümanlara karşı savaşmıştır. 10/632 yılında Hz. Muhammed (s.a.s) tarafından gönderilen bir seriyye sonrası Benî Hilâl kabilesinde ihtidalar başlamıştır.⁴⁶ Diğer yandan kabilenin ilk ikamet yeri Ta'if civarındaki Gazvân dağı olmasına rağmen 3./9. yüzyıldan itibaren Necd, Irak, Şam tarafına dağıldığı daha sonra da Kuzey Afrika'ya göç ettiği bilinmektedir. Hz. Muhammed'in (s.a.s) eşlerinden olan Zeyneb bint Huzeyme ve Meymûne bint el-Hâris Benî Hilâl kabilesindendir.⁴⁷

Benî Hilâl, Hz. Ebû Bekir döneminde zekât vermeyi reddedip İslâm otoritesine karşı çıkan kabileler arasındadır. Kabile zaman içerisinde Yahudilerle ilişkiler kurmuş ve anlaşmalar yapmıştır.⁴⁸ Ancak İslâm ordularına karşı girdiği hiçbir savaşta başarılı olamamıştır.⁴⁹ Arap Yarımadası'nın doğusunda Karmatî isyanlarına Benî Hilâl kabileleri de katılmışlardır. Bunun sebebi, Karmatîlerle dini anlayış bakımından yakınlıkları değil; Emevî ve Abbâsî devletlerinden istedikleri ayrıcalıkları alamamış olmalarındandır. Karmatîlerle bir olup yaklaşık on beş yıl kadar merkez İslâm otoritesine karşı yürüttükleri isyanlarının sebebi, kendilerine vaat edilen makamlardır. Zira ne Emevî ne de Abbâsîler dönemlerinde nüfusu kalabalık olmasına rağmen herhangi bir devlet kademesinde görev alamamışlardır. Umman, Şam ve Bahreyn bölgelerinde Karmatîlerle bir olup Fâtımîler'e karşı da mücadele etmişlerdir.⁵⁰

Suriye ve Irak'ta yaşayan Benî Hilâl kabilesi mensupları, hac ve ticaret kervanlarının yolunu kesip onlardan elde ettikleri ganimetlerle geçinmeye başlamıştır.⁵¹ Hac kervanlarına 361-363/972-974 yıllarında yaptıkları baskınlarla hacıların mallarını gasp etmeleri sebebiyle

⁴² Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb fî ma'rifeti ensâbi kabâ'il-i-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-Lübnâniyyîn, 1980), 72, 391.

⁴³ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*, 75, 261.

⁴⁴ Kalkaşendî, *Qalâ'idü'l-cümân fî't-ta'rif bi-kabâ'il-i-'Arabîz-zamân* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, 1982), 119.

⁴⁵ Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-erab*, 272; Muhammed Süleymân Tayyib, *Mevsû'atü'l-kabâ'il-i-'Arabîyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1431), 2/11; Hakan Temir, *Nesep Atlası*, ed. Şaban Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 73.

⁴⁶ Ali Yılmaz, "Benî Hilâl Kabilelerinin Kuzey Afrika'ya Göç Tarihi ve Bölgenin Kültür Medeniyetine Katkısı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (2025), 107-133.

⁴⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-'eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 9/88; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-'Arab*, 272; Tayyib, *Mevsû'atü'l-kabâ'il-i-'Arabîyye*, 2/11.

⁴⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihü'r-rusul ve'l-mülûk* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1967), 3/563.

⁴⁹ Taberî, *Târîh*, 3/261.

⁵⁰ Taberî, *Târîh*, 9/132.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/325.

bu dönemde bazı Müslümanlar hac yapamamıştır.⁵² Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, Emevî Devleti'ne karşı kendilerine destek verdiklerinden dolayı Bilbîs'te kendilerine iktalar vermiştir. Abbâsî Halifesi el-Vâsık Billâh'ın komutanı Boğa el-Kebîr tarafından kontrol altına alınıncaya kadar coğrafyada serbestçe dolaşıp elde ettikleri ganimetlerle iktisadî yönden güçlenmişlerdir.

Benî Hilâl kabileleri, Kuzey Afrika'ya göç ettikten sonra ittifaka tabi kabileler kendi aralarında bölgeleri pay etmişlerdir. Zuğbe ve Riyâh kabileleri Berka ve Trablusgarp bölgelerine, Benî Hilâl ve Benî Süleym kabileleri ise Tunus ve daha batıya doğru yerleşmişlerdir. Bu süreç sonunda Benî Süleym kabilesi Tunus'ta, Benî Hilâl Cezayir ve Fas'ta hâkim olmaya çalışmışlardır. Bu topraklara yerleşen Benî Hilâl kabileleri farklı gerekçelerle devletleşme yoluna gidememişlerdir. Ancak yerli Berberî halkla kız alış-verişi, ticaret ve tarım konusunda iletişime girerek ilişkilerini dinamik tutup bölge insanıyla kaynaşmaya gayret etmişlerdir. Kuzey Afrika'da bu kabileler yaşadıkları şehirlere rengini verip yeniden tanzim etmişlerdir. Bu kabilelerin yerleşip etkili oldukları yerleşim yerleri: Libya'da Berka, Tunus'ta Benzart, Tunus Cezayir sınırında Teberka, Cezayir'de Mesîle şehirleridir.⁵³

Kuzey Afrika'ya yerleşip bu coğrafyanın Araplaşmasına vesile olan Benî Hilâl mensuplarının nüfusu konusunda değişik rivayetler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar 40.000-50.000 sayılarını verirken diğer bazıları ise bu sayıyı 1.000.000'a kadar çıkarmaktadır. Bu sayıların farklılık arz etmesi bir tenakuz değildir. Zira göç, bir anda olup biten bir olgu olmadığından bu bilgileri aktaran tarihçiler, kendi bölgelerinde ya da yaşadıkları dönemlerde gerçekleşen yoğun göç olgusunu dikkate alarak nüfusun sayısını belirtmektedirler. Fâtımîler tarafından gerçekleştirilen büyük göçten sonra bu coğrafyaya yerleşen kabileler kendi akrabalarını da buralara davet etmiştir. Bazı kabileler fetih hareketlerinden bağımsız kendi imkânlarıyla daha müreffeh bir hayat yaşamak için göç etmişlerdir. Benî Hilâl kabileleri Murâbitlar, Muvahhidler⁵⁴ ve Merînîler zamanında Endülüs bölgesindeki savaşlara da katılmışlardır.

Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'ya göçü, fetihlerle ve Fâtımî dönemine rastlayan onların destek ve teşvikiyle olmak üzere iki türlü olmuştur. Fetihlerle başlayan göç sınırlı olup daha çok fethedilen şehir merkezli olmuştur. Fâtımîler dönemindeki göç ise daha çok vatan edinmek için sadece şehirler değil, insanların yoğunlukla yaşadığı kırsala bir daha dönmek üzere olmuştur.⁵⁵ Benî Hilâl, Bedevi-savaşçı özellikleri sebebiyle gittikleri yerlerde iyi karşılanmışlar ve mücadelelerde kendilerinden istifade edilmiştir. Yaptıkları siyasî anlaşmalarla katıldıkları savaşlarda tahminlerin ötesinde organize olup çoğalarak taraf olduğu devlet ya da kabileye avantaj sağlamışlardır.⁵⁶

Benî Hilâl, Karmatîlerin Fâtımîler karşısında mağlup olmalarından sonra⁵⁷ onları terk edip Fâtımîlere yakınlaşmışlardır. Fâtımî lider el-ʿAzîz Billâh el-Fâtımî (364-385/975-996),

⁵² Taberî, *Târîh*, 11/119.

⁵³ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 6/6; Hasan el-Vezzân, *Vaşfû İfrîkiyye*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 1/48.

⁵⁴ Adnan Adigüzel, "Muvahhidî Halifesi Abdülmümin in Yönetim Anlayışı", *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 5/1 (2011), 71-72.

⁵⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 110, 124; Tayyib, *Mevsû'atü'l-kabâ'ilü'l-ʿArabiyye*, 2/7, 3/449, 484.

⁵⁶ Tayyib, *Mevsû'atü'l-kabâ'ilü'l-ʿArabiyye*, 2/526, 3/445.

⁵⁷ Ali Avcu, "Fatimi-Karmati ilişkisine Dair Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 243-265.

Mısır'ın kırsalı olan Saîd bölgelerine göç etmeleri için kendilerine yardımcı olmuştur. Fâtımîler, Saîd bölgesinde çoğu Yemen asıllı Tay, Cüheyne ve Belh Araplarını Benî Hilâl'in sert ve bedevi yapısından istifade ederek kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu sebeple Arap yarımadasındaki Benî Hilâl kabileleri hızlı ve kalabalık bir şekilde Saîd'e göç etmişlerdir. Bu göçten sonra Fâtımîler, Mısır bölgesinde büyük bir ekonomik kriz yaşamışlardır.⁵⁸ Bu kriz sebebiyle kabileler arasında savaş ve salgın hastalıklar meydana gelmiştir. Bu krizin temel sebebi Fâtımîler'in güçlü bir ekonomik sistem kuramamış olmasındandır. Bu buhranda nüfus yoğunluğu fazla olduğundan krizden çok etkilenen ve dolayısıyla en fazla anarşi çıkaran grup Benî Hilâl olmuştur. Fâtımîler problem çıkaran bu kabilelerinden kurtulmak, Kuzey Afrika'da güçlenmeye başlayan Zîrîler'in ilerleyişini önlemek ve bu topraklarda Sünnilerin etkinliğini azaltmak için yerleştikleri toprakları kendilerine vermek vaadiyle batıya doğru toplu göçü teşvik etmiştir.⁵⁹

Benî Hilâl, Kuzey Afrika'ya geçerken Zîrîler'e karşı Fâtımîler'e yardımcı olma yerine kendilerine daha müreffeh bir vatan arama peşindeydi. Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'ya gelişleri ve iç kargaşalar sebebi ile Zîrî Devleti yıkıldı. Fâtımîler bu kabileleri bölgeye gönderirken Zîrî topraklarını kendi hükümlerine geri almayı hedefledi. Ancak neticede bölgede hâkim olan Benî Hilal Arapları veya Bedevî Araplar oldu.

2. Kuzey Afrika'nın Araplaşmasında Benî Hilâl Etkisi

2.1. Kültürel Etki

Kuzey Afrika bölgesinde Berberî veya Hristiyan nüfus tarih boyunca muhtelif kültürel dönüşümlere uğramışsa da geleneklerini devam ettiriyorlardı. Benî Hilâl sonrası ise halkların gelenek, görenek ve toplumsal hayatları Arap kültürü lehine değişime uğradı. Her ne kadar bazı araştırmacılar bu durumu galip-mağlup sosyolojisi bağlamında değerlendirse bile daha çok her iki toplumun sosyolojisinin birbirlerine benzeşmesinden kaynaklandığı tespiti daha doğrudur denilebilir.⁶⁰ Her iki ırk bedevî karakterli ve göçe müsait özellik taşımaktadır.⁶¹ Benî Hilâl bölgeye yerleşmeye başlayınca bedevî kültürünü devam ettirmiş, Berberîleri kendilerine benzetmek için müstakil bir siyasî otorite kurma yoluna gitmemiştir. Araplarla Berberîlerin etkileşimi ile ilgili İbn Haldûn, bölgede mukim Berberî Havvâre Kabilesi'nin bedevilik ve göçmenlik ruhlarının Araplara çok benzediğinden Benî Süleym, Tunus'un Bâce bölgesinde onlar gibi giyinmeye, yaşamaya, at binmeye ve hayvan edinmeye başlayıp kendi Berberî dillerini terk ederek fasih Arapça konuşmaya başladılar. Arapların Hicaz'da edindikleri kış ve yaz yolculuk örflerini aynen benimsediler. Aralarındaki benzerliklerden dolayı kendilerinin aslında bir Arap ırkının devamı olduğunu iddia etmeye başladığı bilgisini vermektedir.⁶²

Berberîler, Müslüman olduktan sonra İslâm peygamberinin Arap olması nedeniyle kendilerini Arap saymalarının bir şeref olduğuna inanmaya başladılar. Yerli halk zamanla kendilerini Arap olarak görmeye başladı. Berberî isimlerini terk edip Muhammed, Ahmed, Abdullah, Âişe, Fâtıma ve Zeyneb gibi toplumda karşılığı ve sevgisi olan isimleri

⁵⁸ Marius Canard, "Fâtımî Emperyalizmi ve Propagandası", *Turkish Journal of Shiite Studies* 7/1 (2025), 72-107.

⁵⁹ Ahmed es-Selâvî, *el-İstikşâ' li ahhbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ* (Kazablanka: Dâru'l-Kitâb, ts), 2/163.

⁶⁰ Habib Celaleddin Kartal - Özcan Güngör, "İbn Haldun'un Galip-Mağlup Dikotomisinde Güç İlişkisinin Sosyolojik Analizi", *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2023), 3-24.

⁶¹ Sa'dî, *el-Berberu'l-'emâzîğ*, 81.

⁶² İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 6/135.

kullandılar.⁶³ Hatta bazı kaynakların aktardığına göre her iki ırkın hem yaşam tarzı hem olaylara yaklaşımı o kadar içi içe girdi ki, yabancı birisinin hangisinin Arap hangisinin Berberî olduklarını karıştırır hale geldiler, Özel olarak Tunus diğer Kuzey Afrika ülkelerine göre Araplaşma temayülünün üst seviyede olduğu bölge haline geldi.⁶⁴

Müslüman Araplar, Benî Hilâl kabilelerinin Kuzey Afrika'ya geliş sürecine kadar şehirde yaşam süren Berberi halkın İslâm'la tanışmasını sağlamışlardır. Daha sonra iç bölgelerde yaşayan göçebe kabileleri de İslâm'la tanıştırmak çok zor olmamıştır. Zira onların yaşam tarzı ile Benî Hilâl kabilesinin yaşam tarzının benzer olması dini hayat tarzına geçişi de kolaylaştırmıştır. Kültürel bağlamda bedevîliğe yatkınlığı olan Benî Hilâl kabileleri kırsalda yaşamaya alışkın olduklarından şehirlerin yanında badiyeye de yayılıp yerleştiler. Şehirlerle eş zamanlı olarak taşranın da örf gelenek ve dil olarak Araplaşmasını hızlandırmışlardır.⁶⁵

Benî Hilâl kabilelerinin yerleşik hayata geçip bir toprak parçası ile bütünleşmeleri, Kuzey Afrika'ya toplu göçten sonra olmuştur. Onlar, toprak veya arazi sahibi olduktan sonra yerli unsurlarla uyum sağlayıp etnik açıdan herhangi bir sorun çıkarmamışlardır. Bu kaynaşmanın altında yatan sebeplerin başında İslâm ortak paydasının yanında hayat felsefelerinin birbirleriyle örtüşmesi gelmektedir. 5./11. yüzyıldan itibaren Benî Hilâl yöneticileri kendi toplumları üzerinde otorite kurarak bazı silahlı çatışmalara askeri birlikler oluşturup katılmışlardır.⁶⁶

İç kesim ve çöl mıntıkasında Araplaşma temayülü, Kuzey Afrika'nın Cezayir'i de içerisine alan Orta Mağrib bölgesinden daha fazladır. Çünkü Benî Hilâl kıyı şeridinden daha çok iç kesimlerde ikamet etmeyi tercih etmiştir. Tarıma elverişli olmayan dağlık sarp yerleşim yerlerinde Evrâs ve Kabâil bölgelerinde yaşayan Berberîler, kendi kültürlerini diğer bölgelere göre daha fazla koruma yoluna gitmişlerdir. Ancak örneğin Cezayir'in genelinde Berberîler asimile olmuş ve homojenlik kaybolmuştur. Uzak Mağrib dediğimiz Fas'ta da durum aynıdır. Bu coğrafyada da dağlık sarp yerler daha muhafazakâr bir yapıya sahiptir. Şu kadar var ki küçük gruplar hariç bir Arap-Berberî çatışmasına rastlamak mümkün değildir.⁶⁷

Araplar, Mağrib'e geldiğinde askeri faaliyetlerle eş zamanlı olarak Araplaşma, Arap kültürü Berberî kabileleri aralarında yerleşmeye başlamıştır. Stéphane Gsell'e (öl. 1351/1932) göre, Romalılar yıllardır bölgeyi Hristiyanlaştırma çalışmalarında kısmen başarılı olsalar bile Berberîler arasında kendi ağırlıklarını hissettirememiştir. İslâm'dan önce bu coğrafyada Hristiyan veya diğer din mensuplarının başarılı olamama nedeni, onların kendi dini düşünce ve dillerini yerli halka zorla kabul ettirmeye çalışmalarıdır. Mamafih bir kültürel homojenlik sağlanamamış sürekli mücadele içerisinde bulunmuşlardır. Öte yandan Berberîler Müslüman Araplarla hızlı bir şekilde kaynaşıp onların dinleri, dilleri ve kültürlerini benimsemişlerdir. Müslümanlar hızlı bir şekilde coğrafyaya "Meşrik" kültürü damgasını vurmuştur.⁶⁸

⁶³ Sa'dî, *el-Berberu'l-'emâziğ*, 81.

⁶⁴ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/42; Mîlî, *Târîhu'l-Cezâ'ir*, 2/42; William Durant, *Kissatu'l-Hadâra*, çev. Zeki Necîb Mahmûd (Beyrut: Dâru'l-Cil, 2002), 13/128.

⁶⁵ Makrîzî, *el-Beyânu ve'l-İ'râb*, 347.

⁶⁶ Sa'dullâh, *Târîhu'l-Cezâ'iri's-Sekâfi*, 6/320.

⁶⁷ Kalkaşendî, *Kalâ'idü'l-cümân*, 117; Bessâm Aselî, *Silsiletü Cihâdi Şa'bi'l-Cezâ'ir* (Dâru'n-Nefâ'is, 1990), 6/66; Tayyib, *Mevsû'atü'l-kabâ'ili'l-'Arabiyye*, 3/567.

⁶⁸ Stéphane Gsell, *L'Algérie dans l'antiquité* (Alger: Impr. de Giralt, 1900), 80-84.

Raymond Peyronnet, ilk İslâm fatihlerinin coğrafyaya gelmeleri ile yerli halkla çabuk kaynaştıklarını, kız alış-verişinde bulunarak adeta etle tırnak haline geldiklerini ve asrımızda Mağrib bölgesinde Arapça konuşanların hangisinin Arap hangisinin Berberî olduğu anlaşılamayacak seviyeye geldiğini ancak Berberîce konuşanların Berberi asıllı olduğunun anlaşılabilirliğini ifade etmiştir.⁶⁹

Kuzey Afrika'nın İslâmlaşması ve İslâm kültürünün ilk taşıyıcıları sadece Benî Hilâl Arapları değildir. 1./7. asırdan sonra Kuzey Afrika'ya gelen Müslüman fatihlerin bu husustaki rolünü de unutmamak gerekir. Kuzey Afrika toplumunun dil ve kültür bağlamındaki etkileşim tarihini Benî Hilâl öncesi ve Benî Hilâl sonrası diye ikiye ayırmak mümkündür.⁷⁰ Benî Hilâl öncesi Kuzey Afrika'da yerleşen Araplar, Kuzey Afrika'da sistematik bir iskân politikası izlememiş, yalnızca din dilinin Arapça olmasından dolayı bu dili yerleştirmeye çalışmışlardır. Ancak Benî Hilâl kabilelerinin Fâtımîler tarafından planlı olarak toplu göçe teşviki hatta zorunlu iskana tabi tutulmaları, dilin ve coğrafyanın Araplaşması için önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Kuzey Afrika'da daha önce din dili olarak Arapçanın kullanılması toplumda bir hazır bulunuşluluk durumunu oluşturmuştu.⁷¹ Bu hazır bulunuşluk, Arap örfüyle bezenmeyi ve yaşam tarzlarını Araplara uydurmayı kolaylaştırmıştır. Benî Hilâl, Berberîlere efendilik yapmayıp onlardan biri gibi davranarak yaşam tarzlarını kendilerine benzetmişlerdir.⁷² Toplumu oluşturan Berberîler ve Araplar, kendi içerisinde karışarak daha güçlü melez bir toplum haline gelmişlerdir. Bu tarihten sonra yerli halk İslâm medeniyetinin beşiği olan doğu toplumlarıyla iletişimini geliştirmiştir.

Benî Hilâl kabilelerinin bölgeye gelişi Kayrevân şehri gibi birçok Arap-Berberî yerleşim merkezinin de tahrip edilmesine neden olmuştur. Benî Hilâl'in bu yıkımı, Zîrî Devleti'nin yıkılışını da etkilemiştir. Birçok şairin şiir, mersiye ve edebi eserler yazmasına sebep olmuştur.⁷³ Benî Hilâl kabilesi mensupları, Berberî-Arap Müslümanların ikamet ettiği Kayrevân şehrinde var olan kültürün daha üst seviyelere çıkmasına katkı sağlamışlardır. Sanhâcîler'den sonra bu coğrafyada kurulan Murabıtlar ve Muvahhidler devletleri döneminde toplum kozmopolit bir yapının ötesine geçerek adeta aynı kaynaklardan beslenen homojen bir yapıya evrilmişlerdir: Aynı ırktan insanlar arasında kabile savaşları çok yaygın iken bu topraklarda Berberî-Arap çatışmasına çok nadir rastlanmıştır.⁷⁴

İbn Haldûn, bu kabilelerin Arap edebiyatını kendileri ile birlikte Kuzey Afrika'ya taşıyarak Arap dilinin bu coğrafyada etkin kullanımlarına katkı sağladığını söylemiştir. Berberîler kendi dilleri olan Berberîce'yi unutarak Arapça kullanmaya başlamışlardır. Bununla birlikte çok yüksek rakımlı yerlere yerleşen Berberî kabilelerini bunun dışında tutmak gerekmektedir. Bunun en güzel örneği; Evrâs dağlarının eteklerinde bulunan Şâviyye'de (Batna şehri) yaşayan Berberilerdir.⁷⁵

⁶⁹ Raymond Peyronnet, *Le problème Nord-Africain: Introduction générale aux études Nord-Africaines. Histoire générale du Nord-Africain. Les Berbères* (Paris: Peyronnet et cie, Editeurs, 1924), 20.

⁷⁰ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 6/6.

⁷¹ Yılmaz - Benras, "İbâzî/Rüstemî Devleti'nde Arapçanın Din Dili Olarak Öne Çıkması", 36.

⁷² İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 1/110, 463, 507.

⁷³ Abdurrahman Yâğî, *Dîvânü İbn Reşîk el-Kayrevânî* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1989), 196.

⁷⁴ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 4/149; Tayyib, *Mevsû'atü'l-kabâ'ili'l-'Arabiyye*, 3/446.

⁷⁵ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 1/762.

2.3. Dilsel Etki

Benî Hilâl'in bölgeye yerleşiminin en büyük etkisinin dil ve karakter değişimi konusunda yaşandığını belirten İbn Haldûn, yerel halkın Benî Hilâl'den sonra kendi ana dilleri Berberice'yi bırakıp fasih Arapçaya geçtiklerini söylemiştir.⁷⁶ Bu konuda Kuzey Afrika'nın üç merkez bölgesi olan Cezayir, Fas ve Tunus aynı özellikleri taşımaktadır. Hatta Kur'an dili olan Arapçaya yatkınlık ve belâğat dile o kadar etki etmiştir ki Berberîcenin daha belîğ/edebî bir hal almasını sağlamıştır. Abderî'ye göre dil kesin bir şekilde sanatsal olarak bir seviyeye gelmiş olmasına rağmen yine de Hicaz Arapçası ile aralarında küçük farklılıklar mevcuttur. Bunun sebebi coğrafyanın dile etkisidir.⁷⁷

Tarihçiler dilin, din, gelenek, ahlak ve karakterle etkileşim içinde olduğunu ifade etmektedirler. Bu görüşlerini şu şekilde açıklamaktadırlar: Araplar, Fenikeliler ve Berberîler dil konusunda birbirlerine yakındırlar. Fenikeliler, Berberîleri kendilerine benzetmeye çalışmaları sebebiyle onları kültür değişimine hazır hale getirmişlerdir. Bu görüşe karşı itiraz eden Mîlî, Berberîlerin, Fenikelilerin kültüründen etkilendiği söyleminin doğru olmadığını, sadece dil etkileşiminin olabileceğini söylemiştir. O, Müslüman Arapların dil konusunda hızlı etkileşiminin altında yatan sebebi Fenikelilere bağlamayıp Arap fatihlerin Berberîlerle olumlu iletişimine dayandırmıştır. Çünkü Müslüman Araplar; Romalılar ve Fenikeliler gibi bölgeyi ticari ve siyasi olarak tahakküm altına almak için çalışmamış, Allah rızası için İslâm dinini yaymayı hedef edinmişlerdir. Berberîler tarafından bu iyi niyet fark edilerek diğer milletlerin geliş gayeleri ile Müslümanların gelişlerini ayırmışlardır. Dil konusunda bu görüşü destekleyen Gsell, Berberîler'de Fenikelilerden bakiye kalan dilin, Arapçanın kolay öğrenilmesi konusunda yardımcı olduğunu söylemiştir.⁷⁸

Kuzey Afrika'da Müslüman olan halka Araplar tarafından dilinin Arapça ile değiştirilmesine dair herhangi bir zorlamaya rastlanmamıştır. Ancak diğer milletlerde olduğu gibi İslâm'ı kabul eden Berberîler, kutsal kitapları olan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (s.a.s) hadislerini anlamada çok istekli olmuşlardır. Ancak ister Arapçayı öğrenip eser yazacak kadar dile vakıf olan Berberî ulema, ister Arap yarımadasından gelen diğer âlimler halka dini anlatmada Arapça dilini kullanmalarına rağmen dağda/kırsalda yaşayan halk ile tamamen kaynaşmamışlardır. Bedevi ruha sahip Benî Hilâl kabileleri kırsaldaki halk ile kaynaşmada sorun yaşamadığından buralarda yaşayan Berberîler Arapçaya ilgi duymaya başlamış, kısa zaman içerisinde hem din dili hem de konuşma dili Arapça olmuştur. Benî Hilâl kabileleri meskûn duruma geçmeden önce Zennâte, Hevvâre, Levvâte, Kûtâme ve Senhâce gibi Kuzey Afrika'nın büyük Berberî kabileleri Arapça değil Berberîce konuşuyorlardı. Benî Hilâl kabilelerinden sonra kademeli olarak Arapça konuşup anlaşılmaya başlamışlardır.⁷⁹

Kuzey Afrika'daki Araplaşma sürecinin en belirgin dilsel yansımalarından biri, bölgeye 5. /11. yüzyılda göç eden Benî Hilâl kabilelerinin yerleştiği sahalarda kendi lehçelerini yaymaları olmuştur. Bu kabilelerin getirdiği dil özellikleri, yalnızca sözlük dağarcığını değil,

⁷⁶ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 6/135.

⁷⁷ Ebû Muhammed el-Abderî, *er-Rihletü'l-Mağribiyye* (Annaba: Menşûrâtü Büne li'l-buhût ve'd-dirâsât, 2007), 136.

⁷⁸ Gsell, *L'Algérie dans l'antiquité*, 80-84.

⁷⁹ Kalkaşendî, *Kalâ'idü'l-cümân*, 117; Aselî, *Silsiletü Cihâdi Şa'bi'l-Cezâ'ir*, 6/66; Tayyib, *Mevsû'atü'l-kabâ'ilü'l-ʿArabiyye*, 3/567.

aynı zamanda fonetik yapıyı ve cümle kuruluşunu da derinden etkilemiştir. Özellikle mahallî ağızlarda görülen bazı yapılar, bu tarihsel göç hareketinin kalıcı izlerini taşımaktadır.⁸⁰

Bu etki, en açık biçimde bazı harflerin düşmesi veya kelimelerin birleştirilmesi şeklinde görülmektedir. Örneğin halk arasında yaygın olarak kullanılan “كِي رَاك اليوم” ifadesi, Arapça “كيف أراك اليوم” (seni bugün nasıl görüyorum?) ifadesinin yerel ağızda kısaltılmış şeklidir. Bazı bölgelerde bu ifade daha da kısalarak “كيفراك” biçimini alır.⁸¹ Yine aynı şekilde “اشكون” kelimesi, “أيش يكون”⁸² (kimdir) ifadesinin dönüşmüş biçimi olup, günümüzde hâlâ Kuzey Afrika'da ve bazı Arap kabilelerinde kullanılmaktadır.⁸³ Ayrıca Kuzey Afrika ağızlarında, açıkça Arapça kökenli olan ve Benî Hilâl'in etkisini taşıyan birçok kelime bulunmaktadır. Örneğin:

“حتى أن” → “حتان” (öyle ki),⁸⁴

“في أين” → “فاين” (nerede),⁸⁵

“بجزاف” → “بجْزاف” (çok, bolca),⁸⁶

“ما وراءك” → “موراك” (arkanda ne var?),⁸⁷

“ما على بالي شيء” → “ماعلا باليش” (haberim yok),⁸⁸

“على أيش” → “علاش” (neden),⁸⁹

“كيف إيش” → “كيفاش” (nasıl yani),⁹⁰

“في أي شيء” → “فاش” (neyde).⁹¹

Bazı kelimeler ise doğrudan klasik Arap şiirinden halk diline taşınmıştır. Örneğin, “جَفَنَة” (geniş tabak/kase) kelimesi, Emevî dönemi şairi Kindî'nin (öl. 70/689) şu beytinde geçer: “وفي جفنة ما يُعلق الباب دونها، مكللة لحماً مذاقه ثردى”⁹² (Bu kâse öyle doludur ki, kapısı kapanmaz; içindeki etin tadı mükemmeldir.), Setîf yöresinde “دَتَّق” kelimesi, bir şeye dikkatle bakmak anlamında kullanılır. Bu kelime, Arapçada da “دَتَّقَ إِلَيْهِ النَّظَرُ” şeklinde geçer. Hasan-ı Basrî'ye (öl. 110/728) atfedilen bir sözde şöyle denir: “لا تدققوا فيدق”

⁸⁰ “Kelimâtun Cezâ'iriyye Aslûhâ min Qabâ'ili Benî Hilâl”, *Eş-Şurûq Online* (blog), 29 Eylül 2020.

⁸¹ İbn Manzûr, “abs”, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâr Şâdir, 1993), 6/14.

⁸² Süyûtî, *el-Muḥâḍarât ve'l-Muḥâverât* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 304.

⁸³ Ebû'l-Kâsım Sa'dullah, *Târîhu'l-Cezairi's-Sekâfî* (Cezayir: Dâru'l-Basâ'ir, 2007), 6/327.

⁸⁴ İbn Manzûr, “ath”, 13/517.

⁸⁵ İbn Sîde, “eyn”, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-a'zam* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 10/533.

⁸⁶ İbn Manzûr, “cef”, 9/27.

⁸⁷ Fîrûzâbâdî, “nem” *el-Kāmûsü'l-muḥîṭ*, ed. Muḥammed Na'îm el-'Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Resâle, 2005), 1161.

⁸⁸ Reinhart Pieter Anne Dozy, “bvl” *Tekmiletu'l-Me'âcimi'l-'Arabiyye*, çev. Muḥammed Selîm en-Nu'aymî (İrâk Cumhûriyyesi Kültür ve İletişim Bakanlığı, 2000), 1/489.

⁸⁹ Dozy, “alb”, 7/278.

⁹⁰ Dozy, “kyl”, 9/179.

⁹¹ İbn Sîde, “fl”, 10/363.

⁹² Ebû Alî el-Merzûkî, *Şerhu Dîvânî'l-Ḥamâse* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 838.

عليكم⁹³ (Aşağı bakmayın ki, aşağılanmayasınız). Evrâs bölgesinde “جمع” kelimesi ise gürültülü ve rahatsız edici ses anlamına gelir; klasik anlamda “الجمعة” (değirmen sesi) kökünden türemiştir.⁹⁴

Benî Hilâl göçlerinin Kuzey Afrika’daki dilsel etkisi, yalnızca lehçe düzeyinde kalmamış, halk kültürü ve gündelik iletişim biçimleri üzerinde de kalıcı bir iz bırakmıştır. Bu etki, sözlü kültür aracılığıyla nesilden nesle aktarılmış, mahallî dillerle Arapçanın kaynaşmasına zemin hazırlamıştır. Bugün bölgedeki birçok halk kelimesi ve deyişi, sadece Arapça kökenine değil, aynı zamanda tarihi ve sosyal bir geçmişe de işaret etmektedir. Dolayısıyla, bu dilsel veriler üzerinden hem tarihî kimlik izleri hem de kültürel bütünleşme süreçleri daha iyi anlaşılabilir hâle gelmektedir.

2.2. Edebî Etki

Kuzey Afrika’ya Arapçanın yerleşmesi, aynı zamanda bazı yeni kelimeler ve edebî sanatları kendi dillerine uyarlayıp ticaret ve diğer iletişimleri sebebiyle Berberîce’nin de gelişmesine katkı sağlamıştır. Böylece Berberîler Arap dilinde mahirleşerek doğu Arapları ile yarışacak hale gelmişlerdir. Bu arada Berberîce’den bazı kelime veya terkipler Arapçaya dahil olmuş ve bu dilin zenginleşmesine katkı sunmuştur. Hatta belli bir sürecin ardından bölgede Arap yarımadasında olmayan Kuzey Afrika’ya mahsus olan bir Bedevî Arapçası ortaya çıkmıştır.⁹⁵ Kuzey Afrika’da dil, Latince, Berberîce ve Arapça halk edebiyatı şeklinde gelişmiş iken, Benî Hilâl sonrası daha entelektüel yeni bir edebiyata geçiş sağlanmıştır. Yani kendileri Arap olmadıkları halde bir Berberi tarafından yazılmış Arapça eserler literatüre girmiştir.⁹⁶ Örneğin, edebiyat ve dil rivayetindeki yetkinliğiyle tanınan Bekr b. Hammâd et-Tâhertî (öl. 296/909) dikkat çeker.⁹⁷ Rüstemîler döneminde Tâhert şehrinde edebiyatın önde gelen simalarından biri olmuştur.⁹⁸ Aynı şekilde, İbn Mu’tî ez-Zevâvî (öl. 564/1231), dil alanındaki meşhur “Elfiye”nin müellifi olarak bilinir.⁹⁹ Yine Muhammed es-Sanhâcî (öl. 628/1231), edebiyat alanında kaleme aldığı İbn Düreyd’in Mağşûrası’na yazdığı şerhiyle tanınmaktadır.¹⁰⁰ Bununla birlikte, Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd eş-Şanhâcî, meşhur adıyla İbn Âcurrûm (öl. 723/1323), Arap dilinin temel nahiv metinlerinden biri olan el-Âcurrûmiyye’nin müellifidir.¹⁰¹ Ayrıca, İbrâhîm ez-Zevâvî el-Kunsantînî (öl. 857/1453), İbn Mâlik’in Elfiye’sine yazdığı şerh ile tanınır.¹⁰² Bu isimlerin dışında da, Kuzey Afrika’da farklı ilim alanlarında öne çıkan daha pek çok Berberî kökenli âlim bulunmaktadır.

⁹³ İbn Manzûr, “dbk”, 10/106.

⁹⁴ Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, “czm” *Muhtârü’s-Sihâh*, ed. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed (Beirut: el-Mektebetü’l-‘Aşriyye, 1999), 58.

⁹⁵ Sa’dî, *el-Berberu’l-emâziğ*, 88.

⁹⁶ İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 6/383.

⁹⁷ ‘Âdil Nuveyhîd, “et-Tâhertî” *Mu‘cemu A‘lâmi’l-Cezâ’ir - Min Sadri’l-İslâmi hattâ’l-‘asri’l-hâdir* (Beirut: Mü’essesetü’l-Nuveyhîd el-sekâfiyye li’t-te’lif ve’t-terceme ve’n-neşr, 1980), 58.

⁹⁸ Mahmoud Benras, *Kuzey Afrika ibâdiliği ve imâmet düşüncesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024), 66; Ali Yılmaz - Yavuz Selim Göl, “Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet ve Hakem Söylemleriyle İmtihânı ve Hâricî Paradigmanın İflası”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (2024), 279-304.

⁹⁹ Sa’dullah, *Târîhu’l-Cezâ’iri’s-Sekâfi*, 1/87.

¹⁰⁰ Ömer Rızâ Kehhâle, “Muhammed es-Sanhâcî” *Mu‘cemü’l-mü’ellifin* (Beirut: Mektebetü’l-Müsennâ, ts.), 11/4.

¹⁰¹ Hayrûddîn ez-Ziriklî, “İbn Âcurrûm”, *el-A‘lâm* (Beirut: Dâru’l-İlmi lîl-Melâ’în, 2002), 7/33.

¹⁰² Ziriklî, “ez-Zevâvî”, 1/57.

Edebiyat alanında, Kuzey Afrika'da Berberî toplulukların Benî Hilâl kabilelerinden etkilenmesi, özellikle halk anlatıları bağlamında dikkat çekici bir kültürel etkileşim örneğidir. Bu etkinin en belirgin tezahürlerinden biri, Arap halk edebiyatının en önemli sözlü destanlarından biri olan *Sîretü Benî Hilâl*'in bölgeye girişi ve Berberî toplumları tarafından benimsenmesidir.¹⁰³

Beni Hilâl'in bölgeye getirdiği sözlü gelenek, zamanla yerel Berberî halk arasında yaygınlaşmış, *Sîretü Benî Hilâl* özellikle düğünlerde, panayirlarda ve toplumsal etkinliklerde anlatılan başlıca destanlardan biri hâline gelmiştir. Bu destan; kahramanlık, soy-sop, aşiret çatışmaları, aşk ve fedakârlık gibi temalarıyla, Berberî anlatı geleneğinde güçlü bir yer edinmiştir. Üstelik bu süreç, tek taraflı bir aktarım şeklinde değil; Berberî halkın da sözlü kültüre aktif olarak katılmasıyla çift yönlü bir etkileşim hâlinde gerçekleşmiştir.¹⁰⁴

Berberî anlatıcılar -ki bunlara mahallîde genellikle meddah veya kıssacı denir- *Sîretü Benî Hilâl*'i Arapça veya yerel dillerde (örneğin Şâviye, Kabâil, Tevârik lehçeleri) anlatmaya başlamış,¹⁰⁵ zamanla bu destanı yerel motiflerle zenginleştirmişlerdir. Coğrafi çevre, toplumsal yapılar ve mahallî değerler, sîrenin anlatımında yeniden şekillenmiş; böylece Arap kökenli bu destan, Berberî halkın kültürel belleğinde içselleştirilmiştir.¹⁰⁶

Şiir alanında da benzer bir etkileşim gözlemlenir. Arapça veya Berberî dillerinde yazılmış birçok geleneksel şiirde *Sîretü Benî Hilâl*'den esinlenen temalar -şeref, kahramanlık, aşiret dayanışması- işlenmiştir. Bu da Berberî edebiyatında Arap halk anlatılarının etkisinin ne denli derin olduğunu göstermektedir.¹⁰⁷

Ayrıca *Sîretü Benî Hilâl*'in yayılması, kültürel Araplaşma sürecine de katkı sağlamıştır. Bazı Berberî topluluklar, zamanla Hilâlî geçmişi benimseyerek, bu destanı kendi tarihî kimliklerinin bir parçası olarak görmeye başlamışlardır. Bu durum, hem Arap-Berberî kimliklerinin iç içe geçmesine hem de ortak bir kültürel mirasın oluşmasına zemin hazırlamıştır. *Sîretü Benî Hilâl* aracılığıyla Arap ve Berberî halklar arasında kurulan edebî köprü, Kuzey Afrika'nın kültürel çeşitliliğini zenginleştirmiş, halk anlatıları vasıtasıyla iki medeniyet arasında güçlü bir etkileşim ortaya koymuştur. Kuzey Afrika'ya gelen Arap kabileleri edebiyat konusunda yeteneklidirler. Dolayısıyla Edebiyat kültürlerini Berberîlere de kazandırmışlardır.¹⁰⁸ Her kabilenin yerleştiği bölgede kullandıkları Arap lehçeleri ve kültürü değişik olduğundan coğrafyalar arası bazı farklılıklar meydana gelmiştir. İlk etapta negatif bir durum gibi gözüke bile son tahlilde bu durum dilde zenginlik sağladığından dile olumlu katkı sağladığı söylenebilir.

Sonuç

Araştırmanın temel sonucu, Kuzey Afrika'nın Araplaşma sürecinin sadece bir fetih veya zor kullanma neticesinde değil; uzun vadeli, çok boyutlu ve gönüllü etkileşimlere dayanan bir kültürel dönüşüm olduğudur. Bu bağlamda, Benî Hilâl göçü; Kuzey Afrika'nın dilsel

¹⁰³ "Tağrîbetü Benî Hilâl", *el-Ma'rifa* (Erişim 19 Mayıs 2025).

¹⁰⁴ "*Sîretü Benî Hilâl*. el-Butûla ve's-Secâ'a fi kulli mekân", *Sahîfetü'l-Halîc* (Erişim 19 Mayıs 2025).

¹⁰⁵ Sa'dî, *el-Berberu'l-emâziğ*, 80.

¹⁰⁶ Abdulhamîd Yunus, *el-Hilâlîyye fi't-târîhi ve'l-edebî's-ş-a'bî* (Kahire: Mektebetü Câmî'ati'l-kâhire, 1956), 126-127.

¹⁰⁷ Hâcer Belhîrî, "el-Bünnyetu's-serdiyye lî Sîreti Benî Hilâl", *Afânînu'l-Hitâb* 3/2 (2023), 88.

¹⁰⁸ Kalkaşendî, *Kalâ'idü'l-cümân*, 117; Aselî, *Silsiletü Cihâdi Şa'bi'l-Cezâ'ir*, 6/66; Tayyib, *Mevsû'atü'l-kabâ'il-i'l-Arabiyye*, 3/567.

haritasını kalıcı olarak değiştiren başlıca faktörlerden biri olarak öne çıktığı düşünülmektedir. Benî Hilâl kabileleri, bedevî yaşam tarzları, savaşçı kimlikleri ve siyasi otoriteyle olan karmaşık ilişkileriyle hem İslam coğrafyasının doğusundaki çekişmelerde hem de Kuzey Afrika'daki siyasi dengelerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu kabileler, Fatımîler tarafından bilerek ve planlı bir şekilde Kuzey Afrika'ya yönlendirilmiş, bu göç yalnızca bir tehcir hareketi değil; aynı zamanda dil, kültür ve edebiyat bakımından etkisi yüzyıllarca sürecek bir sosyokültürel dönüşümün başlangıcı olmuştur.

Benî Hilâl'in göçü, sadece şehir merkezlerinde değil; daha önce Arapların ve İslami yapının ulaşmakta zorlandığı kırsal ve dağlık bölgelerde de önemli bir etki oluşturmuştur. Bu durum, Kuzey Afrika'daki Araplaşmanın yüzeysel değil, derinlikli bir dönüşüm süreci olduğunu göstermektedir. Yerli Berberî halk, Benî Hilâl ile sadece fiziksel olarak aynı coğrafyayı paylaşmamış; zamanla kültürel, dilsel anlamda da bütünleşmiştir. Bu bütünleşmenin temelinde ortak göçebe yaşam tarzı, tarım ve ticaretteki karşılıklı ihtiyaç ilişkisi ve İslam inancının sunduğu üst kimlik yatmaktadır.

Benî Hilâl'in Arap lehçeleriyle birlikte Kuzey Afrika'ya taşıdığı dil özellikleri, sadece konuşma dilini değil, edebi üretimi ve yazılı kültürü de derinden etkilemiştir. Bugün Mağrip Arapçası olarak adlandırılan lehçelerin kökeninde bu etkiler açıkça izlenebilmektedir. Bununla birlikte, Arapça sadece dinin dili olarak değil, günlük iletişimde, ticaretle, yönetimde ve halk arasında kullanılan bir dil haline gelmiştir. Berberî halk, zamanla kendi yerel dillerini ikinci plana iterek Arapçayı hem kültürel hem de kimlikli bir aidiyetin dili olarak benimsemiştir. Araştırmada elde edilen bir diğer sonuç, Araplaşmanın Kuzey Afrika'da bir asimilasyon değil; karşılıklı bir etkileşim süreci olduğudur. Benî Hilâl kabileleri, yerli halkı zorla Araplaştırmak yerine, onların yaşam tarzına uyum sağlamak, hatta kendilerini Berberîlerin bir parçası gibi konumlandırmaktadır. Bu yaklaşım, Arap kimliğinin halk arasında daha hızlı ve kalıcı bir şekilde benimsenmesini sağlamıştır. Kabileler arasında gerçekleşen evlilikler, karşılıklı kültürel aktarımı ve sosyal bütünleşmeyi hızlandırmıştır.¹⁰⁹

Ayrıca Benî Hilâl'in bölgeye getirdiği sözlü kültür unsurları, Kuzey Afrika'nın edebiyat, tarih ve halk anlatıları üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Şiir, destan, ağıt gibi edebi formlar bu dönemde canlanmış; Berberî kökenli şair ve yazarlar, Arapça kaleme aldıkları eserlerle yeni bir edebi kimliğin inşasına katkı sunmuşlardır. Bu bağlamda, Benî Hilâl göçü sonucunda ortaya çıkan Arap-Berberî sentezi, Kuzey Afrika'ya özgü, melez bir İslam kültürünün oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu kültürel yapı, sonraki dönemlerde kurulan Murâbitlar, Muvahhidler, Merînîler gibi devletlerin temel ideolojik ve toplumsal zeminini oluşturmuştur. Dolayısıyla bu göç sadece bir tarihî olay değil, bir medeniyet kurucu unsur olarak değerlendirilmelidir.

Kuzey Afrika'daki Araplaşma süreci sadece fetihlerle açıklanamaz; bu nedenle tarih yazımı, göç ve kültürel etkileşim ekseninde yeniden yapılandırılmalıdır. Özellikle Benî Hilâl'in etkisi, daha derinlikli ve çok boyutlu analizlerle ele alınmalıdır. Mağrip Arapçası üzerine yapılan dilbilimsel çalışmalar, lehçelerin tarihsel arka planını ortaya koyacak şekilde genişletilmeli; Benî Hilâl'in getirdiği lehçesel unsurlar detaylı biçimde incelenmelidir. Bu yönde özellikle ağız araştırmaları, saha çalışmaları ve karşılaştırmalı lehçe analizleri teşvik edilmelidir.

¹⁰⁹ Sa'dî, *el-Berberu'l-'emâziğ*, 81-88.

Benî Hilâl örneği, göçün bir kriz değil, bir medeniyet kurucu unsur olarak da işlev görebileceğini kanıtlamaktadır. Bu nedenle hem tarihsel hem çağdaş göç çalışmalarında bu örnek, zengin bir karşılaştırma ve analiz malzemesi olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Kaynakça | References

- Abderî, Ebû Muhammed . *er-Rihletü'l-Mağribiyye*. Annaba: Menşûrâtü Bûne li'l-buhûţ ve'd-dirâsât, 2007.
- Adıgüzel, Adnan. “Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler”. *Şarkiyat* 11/3 (2019), 1173-1199. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.604944>
- Adıgüzel, Adnan. *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Kurulu Dönemi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Adıgüzel, Adnan. Muvahhidler Devleti'nin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi (İdris B. Yakup Me'mun Dönemi). *EKEV Akademi Dergisi* 55 (2013), 1-20.
- Adıgüzel, Adnan. “Muvahhidî Halifesi Abdülmümin'in Yönetim Anlayışı”. *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 5/1 (2011), 70-86.
- Adıgüzel, Adnan. “Muvahhidler Hareketinin Doğuşu”. *EKEV Akademi Dergisi* 16/51 (2012), 115-132.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. “Zîrîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/460-462. İstanbul: TDV, 2013, 460-463.
- Aselî, Bessâm. *Silsiletü Cihâdi Şa'bi'l-Cezair*. Dâru'n-Nefâis, 1990.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Berberîler Ve Hicrî I.Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü”. *İSTEM* 2 (2003), 81-93.
- Avcu, Ali. “Fatîmi-Karmati ilişkisine Dair Bazı Mülâhazalar”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 243-265.
- Belâzürî. *Futûhü'l-Buldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Belâzürî. *Ensâbu'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkar - Riyad Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belhîrî, Hâcer. “el-Bünyyetü's-serdiyye lî Sîreti Benî Hilâl”. *Afânîni'l-Hiţâb* 3/2 (2023), 84-97.
- Benras, Mahmoud. *Kuzey Afrika ibâdîliği ve imâmet düşüncesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2024.
- Benras, Mahmoud. *Tesîsü'n-nakdî fî bilâdi'l-Mağrib*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021.
- Canard, Marius. “Fâtîmî Emperyalizmi ve Propagandası”. *Turkish Journal of Shiite Studies* 7/1 (2025), 72-107.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Tekmiletu'l-Me'âcimi'l-'Arabiyye*. çev. Muḥammed Selîm en-Nu'aymî. 'Irâk Cumhûriyyesi Kültür ve İletişim Bakanlığı, 2000.
- Durant, William. *Kıssatu'l-Hadâra*. çev. Zeki Necib Mahmud. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2002.
- Ebu'l-Arab. *Tabakâtu Ulemâi Ifrikîyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Lübânî, ts.
- Fîrûzâbâdî. *el-Kâmûsü'l-muhîţ*. ed. Muḥammed Na'îm el-'Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Resâle, 2005.
- Gsell, Stéphane. *L'Algérie dans l'antiquité*. Alger: Impr. de Giralt, 1900.
- Günay, Fatma Ş. “Cezayir Arapçasına Osmanlıdan Geçen Türkçe Kelimeler ve Osmanlı Dönemi Cezayir'inde Günlük Hayat” *Türk İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/17 (2018).
- Halef, Salim b. Abdullah. *Nüzûmu hükmi'l-Umeviyyîn ve rusûmuhum fî'l-Endelüs*. Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslamiyye, 1997.
- Harputlu, Ahmet Selim. *Mağrib Eş'arîliği (Teşekkül Süreci)*. Ankara: İlahiyat, 2024.
- İbn İzârî. *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. G.S. Colin - É. Lévi-Provençal. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983.

- İbn Haldûn. *el-İber ve Dîvânü'l-mübtedei ve'l-haber fî tarihi'l-Arabi ve'l-Berber ve men a'sarahum min zevi's-şeni'l-Ekber* (Tarihu İbn Haldûn). thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- İbn Hazm. *Cemheratü ensâbi'l-Arab*. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1983.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-ʿArab*. Beyrut: Dâr Şâdir, 3. Basım, 1993.
- İbn Sîde. *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-aʿzam*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-ʿİlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Ebbâr. *el-Ḥulleti's-siyerâʿ*. thk. Hüseyin Mûnis. Kahire: Dâiretü'l-Meʿârif, 1985.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin. *el-Kâmil fî t-târîh*. thk. Abdüsselam Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1998.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997.
- Kalkaşendî. *Kalâidü'l-Cimân fî t-Ta'rîfi bi Kabâili Arabi'z-Zaman*. Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-Mısırî, 1982.
- Kalkaşendî. *Nihayetü'l-Arab fî ma'rifeti ensâbi'l-Arab*. Beyrut: Daru'l-Küttâbi'l-Lübânîyyîn, 1980.
- Kartal, Habib Celaleddin - Güngör, Özcan. "İbn Haldun'un Galip-Mağlup Dikotomisinde Güç İlişkinin Sosyolojik Analizi". *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2023), 3-24. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7753192>
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. Beirut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Kuveydî, Abdürrezzak el-Ammârî - Şuayb, Hüsnî Mustafa. "el-Hicrâtü ile'l-mağribi'l-İslami ve alakatuha bi tekvvuni'l-mezâhib fî'l-asri'l-vasît". *Mecelletü'l-Ulûmî'l-İnsaniyye ve't-Tatbikiyye* 15 (2023), 185.
- Makrîzî. *el-Beyânu ve'l-İ'râb amma biardi Mısra mine'l-A'râb*. thk. Ferdinand Vaston Fild. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1847.
- Marçais, Georges. *Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle*. Constantine: D. Braham, 1913.
- Marrâkuşî. *el-İstibsâr fi acaibi'l-emsâr*. Bağdat: Dâru's-Şuû'ni's-Sekafîyye, 1986.
- Merrâkuşî, Abdülvahid. *el-Mu'cib fî Telhisi Ahbârî'l-Mağrib min ledün Fethi'l-Endelüs ila ahiri Asri'l-Muvahhidîn*. thk. Selahaddin Hevvarî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Merzûkî, Ebû Alî. *Şerhu Dîvânî'l-Ḥamâse*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-ʿİlmiyye, 2003.
- Mîlî, Mübarek b. Muhammed. *Târîhu'l-Cezâ'ir fî'l-kadîm ve'l-hadîs*. Cezayir: Muessestü'l-Vataniyye li'l-Kitab, 1986.
- Nuveyhid, ʿÂdil. *Mu'cemu A'lâmî'l-Cezâ'ir - Min Şadri'l-İslâmî ḥattâ'l-aşri'l-ḥâḍır*. Beirut: Mü'essesetü Nuveyhid el-ṭekâfiyye li't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr, 1980.
- Peyronnet, Raymond. *Le problème nord-africain: Introduction générale aux études Nord-Africaines. Histoire générale du Nord-Africain. Les Berbères*. Paris: Peyronnet et cie, Editeurs, 1924.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir. *Muhtârü's-Sihâh*. ed. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-ʿAsriyye, 5. Basım, 1999.
- Sa'dullah, Ebu'l-Kâsım. *Muhâdarât fî tarihi'l-Cezâ'iri'l-Hadis*. Cezayir: Şeriketü'l-Vataniyye li'n-Neşri ve't-Tevzî, 1990.
- Sa'dullah, Ebu'l-Kâsım. *Tarihu'l-Cezâ'iri's-Sekâfi*. Cezayir: Dâru'l-Basâ'ir, 2007.
- Selâvî, Ahmed. *el-İstiksâ li ahbari düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*. Kazablanka: Dâru'l-Kitab, ts.
- Sa'dî, Osmân. *el-Berberu'l-emâziğ ʿarabun ʿaribe, ve ʿurûbetu's-şemâli'l-ifrîqî ʿabra't-târîh*. Cezayir: Dâru'l-Umme, 2018.
- Siccînî, Feyza Muhammed Salih Emin. *Gazvu Benî Hilâl ve Benî Süleym li'l-Mağrib*. Kahire: Kilopatira li't-Tibâ'a, 2007.

- Süiyûfî. *el-Muhâdarât ve'l-Muhâverât*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tarihihu'r-rusul ve'l-mülûk*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1967.
- Taş, Abdullah Erdem-Sansarkan, Yusuf. "Zîrîlerin Fâtımî Hilafetini Terkedip Abbâsî Hilafetini Tanımaları Sürecinde Şii-Sünnî Mücadelesi". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 546-571. <https://doi.org/10.18403/emakalat.660384>
- Tayyib, Muhammed Süleyman. *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1431.
- Temir, Hakan. *Arap Yarımadası'nda kabile hayatı (ortaya çıkışından Hz. Peygamber hayatına kadar)*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.
- Temir, Hakan. *Nesep atlası*. thk. editör: Şaban Öz, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Uçar, İlyas. "Bir Berberî Hanedanlık: Muvahhidler (1147-1229)". *Kalemname* 4/7 (2019), 49-64.
- Vezzân, Hasan. *Vasfu İfrîkiyye*. thk. Muhammed Hacci. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1983.
- Yâgî, Abdurrahman. *Dîvânü İbn Reşîk el-Kayrevânî*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1989.
- Yılmaz, Ali. "Benî Hilâl Kabilelerinin Kuzey Afrika'ya Göç Tarihi ve Bölge-nin Kültür Medeniyetine Katkısı". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fa-kültesi Dergisi* 12/1 (2025), 107-133. <https://doi.org/10.46353/k7auifd.1618759>
- Yılmaz, Ali - Göl, Yavuz Selim. "Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet ve Hakem Söylemleriyle İmtihânı ve Hâricî Paradigmanın İflası". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (Mart 2024), 279-304. <https://doi.org/10.33415/daad.1398699>
- Yılmaz, Ali - Benras, Mahmoud. "İbâzî/Rüstemî Devleti'nde Arapçanın Din Dili Olarak Öne Çıkması". *Baberti* 17 (2023), 24-49.
- Yunus, Abdulhamîd. *el-Hilâliyye fi't-târîhi ve'l-edebi's-şâ'bi*. Kahire: Mektebetü Câmî'ati'l-kâhire, 1956.
- Ziriklî, Hayrüddîn. *el-A'lâm*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002.
- Eş-Şurûq Online. "Kelimâtun Cezâ'riyye Asluhâ min Qabâ'ili Benî Hilâl", 29 Eylül 2020. <https://www.echoroukonline.com/كلمات-جزائرية-أصلها-من-قبائل-بني-هلال>
- Sahîfetü'l-Halîc. "Sîretü Benî Hilâl.. el-Butûla ve's-Şecâ'a fî kulli mekân". Erişim 19 Mayıs 2025. <https://www.alkhaleej.ae/node/647911>
- el-Ma'rifa. "Tağrîbetü Benî Hilâl". Erişim 19 Mayıs 2025. <https://www.marefa.org/تغريبة-بني-هلال>